

Docent Nieuws

3

INHOUD

4 TKI -

Teamgericht Klassenoverleg over Incidenten is een methode om (gewelds)-incidenten te signaleren, te bespreken en op te lossen binnen de school.

6 COMPETENTIEGERICHT ONDERWIJS -

Alle boeken de deur uit?! ROC's worstelen met de vormgeving van het competentiegericht onderwijs.

8 HET MONDELING -

Het Hoger Instituut voor Verpleegkunde St. Elisabeth in Turnhout en de afdeling Gezondheidszorg van het Koning Willem 1 College uit Vught kijken tevreden terug op een gezamenlijk project over onderwijsvernieuwing.

13 DE MENING VAN -

De begeleiding van startende beroepsbeoefenaars kan beter, vindt Rieneke Daalder.

EN VERDER

Select - 2 - 14 - 15

Bericht uit Den Haag - 3

De boekenplank - 10 - 11

De praktijk - 12

Agenda - 16

Modernisering Opleidingen

Minister Hoogervorst (VWS) heeft in april de stuurgroep Modernisering Opleidingen en Beroepsuitoefening in de Gezondheidszorg (MOBG) geïnstalleerd. Deze stuurgroep heeft tot taak om binnen vijf jaar, samen met alle betrokken partijen, een geheel nieuwe structuur voor een samenhangend stelsel van beroepen en opleidingen in de zorg op te zetten.

De nieuwe structuur is nodig om meer samenhang te brengen in de opleidingen, om te zorgen dat de beroepen en opleidingen beter aansluiten bij de vraag uit de samenleving en om dreigende personeelstekorten in de zorg tegen te gaan. Ook moeten er meer kansen komen voor nieuwe beroepen. De stuurgroep dient er tevens voor te zorgen dat er een instantie komt die verantwoorde-

lijk wordt voor de bekostiging, de controle en de kwaliteit van het nieuwe beroepen- en opleidingsstelsel. Aanpassingen van de Wet BIG kunnen vereist zijn om de herzieningen kwalitatief verantwoord wettelijk te verankeren. Tijdens de installatie van de stuurgroep sprak Hoogervorst de verwachting uit dat deze gaandeweg het proces al zaken voor elkaar krijgt en op onderdelen liefst snel met concrete resultaten komt. Ook gaf Hoogervorst aan dat de bestaande beroepen- en opleidingsstructuur wat hem betreft fundamenteel mag veranderen. 'U hoeft daarbij van mij niet per se heilige huisjes omver te schoppen. Maar als u vindt dat dat nodig is, heeft u mijn zegen', aldus de minister.

Meer informatie: www.minvws.nl.

Enquête

ABVAKABO FNV heeft de afgelopen tijd duizenden enquêtes verzonden naar mbo- en hbo-studenten Zorg en Welzijn (bol, bbl, hbo voltijd, deeltijd en duaal). De bond wil weten hoe zij denken over hun opleiding, welke knelpunten er zijn en hoe die kunnen worden opgelost. In 2002 heeft ABVAKABO FNV al eens een vergelijkbare enquête gehouden. Daaruit kwam toen onder meer naar voren dat studenten te vaak zelf hun stages moeten regelen. Ook bleek dat stagevergoedingen lang niet altijd worden uitbetaald, terwijl studenten er wel recht op hebben. De bond wil graag weten in hoeverre de situatie nu verbeterd is. In september worden de resultaten bekendgemaakt. De enquête kan ook via internet worden uitgeprint:

www.abvakabo.nl/zorgenwelzijn.

Rekenmodel stageplaatsen

Een rekenmodel van ABVAKABO FNV kan er volgens de bond voor gaan zorgen dat het tekort aan stageplaatsen in de sector Zorg en Welzijn snel wordt opgelost. Met behulp van het rekenmodel kan concreet worden vastgesteld hoeveel stageplaatsen er moeten zijn om personeelstekorten in onder meer ziekenhuizen, verpleeghuizen en de kinderopvang in de toekomst te voorkomen. Het rekenmodel is gebaseerd op arbeidsmarkt cijfers. Het verwerkt de verwachte

groei in een branche, het aantal mensen dat vertrekt uit het vak, aantallen studenten en bijvoorbeeld de uitval tijdens en na de studie. Een rekenformule bepaalt vervolgens hoeveel stageplaatsen er moeten zijn om voldoende nieuw personeel klaar te stomen voor een loopbaan in een buurthuis, de thuiszorg of een ziekenhuis. Het model geeft daarbij duidelijkheid per branche; voor de ziekenhuizen zal er een ander getal uitkomen dan voor de thuiszorg. ABVAKABO FNV wil

over de stageplaatsen harde afspraken maken met werkgevers door de aantallen die uit het model komen vast te leggen in CAO-afspraken. Elke branche moet in ieder geval zoveel stageplaatsen beschikbaar stellen als nodig is om te voorzien in de eigen arbeidsvraag. In geld of in tijd moet elke werkgever zijn bijdrage leveren, zodat voor de hele branche het benodigde aantal stageplaatsen wordt gerealiseerd, zo vindt de vakbond.

Meer informatie: www.abvakabo.nl.

QUOTE:

'Je ziet, ook in Nederland, dat verpleegkundigen soms een probleem tegenkomen en niet weten hoe ze dat kunnen oplossen (...). Terwijl er in de onderzoeksliteratuur wel een oplossing voorhanden is. Maar die literatuur is vaak moeilijk toegankelijk. (...) Wij hebben een zogeheten director of clinical research aangesteld, iemand die de verpleegkundigen op de afdeling helpt om onderzoeksresultaten toe te passen in de praktijk. Zodat een protocol kan worden bijgesteld. Op die manier is research tenminste zinvol.'

PROFESSOR MARJORIE ISENBURG (VS) IN VERPLEEGKUNDE NIEUWS.

Vaccinatie

Bijna alle ziekenhuizen, privé-klinieken en zelfstandige behandelcentra hebben een goed preventiebeleid om patiënten te beschermen tegen besmetting met het hepatitis B-virus. Dit concludeert de Inspectie voor de Gezondheidszorg in een onderzoek dat in april openbaar werd gemaakt. Een knelpunt in veel ziekenhuizen is echter de adequate inenting van stagiaires en tijdelijke krachten. De vaccinatiestatus van universitaire, hbo- en mbo-studenten is vaak onduidelijk, doordat een vaccinatiebewijs ontbreekt. Studenten krijgen bij de start van hun opleiding of voordat zij stage gaan lopen in de gezondheidszorg niet consequent een vaccinatie aangeboden. De Inspectie adviseert daarom het Ministerie van VWS

QUOTE:

'Ik merk dat ethici die bij de verpleegkundige opleidingen betrokken zijn vaak in hetzelfde schuitje zitten. Er is kennelijk iets in het vak of in de wereld van het onderwijs dat niet helemaal openstaat voor ethiek, terwijl ethische vragen toch aan de orde van de dag zijn in de verpleging.'

BART CUSVELLER, FILOSOF, IN TVZ.

hierover afspraken te maken met de opleidingsinstituten. Om de veiligheid van patiënten ook in de toekomst te garanderen, is inenting tegen hepatitis B noodzakelijk bij aanvang van alle opleidingen in de gezondheidszorg. Het rapport 'Preventie iatrogene Hepatitis B' is te downloaden via www.igz.nl.

Doorstroom hbo-verpleegkundigen

Ziekenhuizen die pas afgestudeerde hbo-verpleegkundigen in dienst nemen, hebben bepaalde verwachtingen van hun competenties. Op hun beurt hebben de verpleegkundigen ook zo hun eigen ideeën ten aanzien van de eigen competenties. Die blijken nu vaak te botsen met de verwachtingen die de ziekenhuizen hebben. Deze zetten hbo'ers bijvoorbeeld vaak op mbo-niveau in. Om verandering te brengen in die situatie, zijn de sectorfondsen Zorg en Welzijn een project gestart om het behoud en de doorstroom van hbo-ver-

pleegkundigen te bevorderen. Het project is erop gericht de opleiding tot hbo-verpleegkundige zó in te richten, dat deze tegemoetkomt aan de gewenste hbo-competenties van verpleegkundigen en aan de verwachtingen van de afgestudeerden. Om inzicht te verkrijgen in de aanwezige en/of gewenste competenties van hbo-verpleegkundigen organiseren de sectorfondsen een inventarisatie van de huidige functiebeschrijvingen en carrièrepaden. Eind maart is een mailing verstuurd naar alle ziekenhuizen met de vraag deze (indien aanwezig) toe te stu-

ren. Vervolgens worden in het voorjaar de directies, raden van bestuur en P&O'ers in de branche Ziekenhuizen geïnterviewd om in kaart te brengen welke competenties men verwacht van een hbo-verpleegkundige. Ook wordt nagegaan of een inschatting kan worden gemaakt van de hoeveelheid benodigde verpleegkundigen op hbo-niveau. De resultaten en conclusies van de inventarisatie worden beschreven in een eindrapport dat aan het eind van het jaar verschijnt.

Meer informatie: www.fondsenzw.nl/projecten.

SITE SEEING

Verpleegplannen

De maker van www.verpleegplannen.nl (een parttime verpleegkundige en parttime webdesigner) stelt zich ten doel alle bestaande internetbronnen over methodisch verplegen en verzorgen, protocollen en evidence based werken direct toegankelijk te maken via deze website. U vindt er protocollen, richtlijnen, standaard verpleegplannen, best practices, verpleegkundige theorieën en verpleegkundige methodieken.

BERICHT UIT DEN HAAG

Zorgmasters

Nadat staatssecretaris Nijs van Onderwijs eerder dit jaar al haar goedkeuring verleende aan de opleiding tot physician assistant aan de Hogeschool Arnhem en Nijmegen, dezelfde opleiding aan de Hogeschool van Utrecht en de opleiding Advanced Nursing Practice aan de Hanzehogeschool Groningen, besloot zij onlangs nog vijf zorgmasters te accrediteren. De Fontys Hogescholen Tilburg, de Hogeschool Leiden, de Hogeschool Inholland, de Hogeschool Rotterdam en de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen kregen alle toestemming om de opleiding Advanced Nursing Practice te verzorgen. Dankzij de erkenning van de staatssecretaris kunnen de opleidingen nu aanspraak maken op overheidsbekostiging en hun studenten op studiefinanciering. Voorwaarde voor de goedkeuring was dat de opleidingen worden aangeboden in de regio's met de meest nijpende huisartsentekorten of van belang zijn voor de verpleeghuiszorg. Daarnaast zijn uit oogpunt van de continuïteit ook opleidingen goedgekeurd die al financiële steun van het Ministerie van VWS ontvingen. De opleidingen Advanced Nursing Practice van de Saxion hogescholen (Deventer en Enschede) en de Hogeschool Utrecht voldeden niet aan deze voorwaarden en zijn daarom afgewezen.

Meer informatie: www.minocw.nl.

Hbo-fraude

Minister Van der Hoeven van Onderwijs draagt haar verantwoorde-

lijkheid voor de afwikkeling van de zogeheten hbo-fraude over aan haar collega minister Hoogervorst van Volksgezondheid. De minister van OCenW heeft die beslissing genomen om elke schijn van belangenverstrengeling te vermijden. Van der Hoeven was namelijk zelf van 1 april 1999 tot 1 juni 2002 bestuurslid bij de Technische Hogeschool Rijswijk. Volgens de commissie Schutte, die de hbo-fraude onderzoekt, ontving deze hogeschool in de jaren 1998 tot 2002 ten onrechte ruim twee miljoen euro. Hoogervorst treedt op als onderwijsminister ad interim. Van der Hoeven heeft deze constructie besproken met premier Balkenende, zo zei zij 21 april in de Tweede Kamer.

De commissie Schutte presenteerde begin april de resultaten van haar onderzoek naar onregelmatigheden in de bekostiging van instellingen in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs. De commissie adviseerde om circa 58 miljoen euro van deze instellingen terug te vorderen.

Meer informatie:

www.regering.nl/actueel/nieuwsarchief of www.minvws.nl.

Wet op de jeugdzorg.

De Eerste Kamer heeft in april ingestemd met de Wet op de jeugdzorg. Deze nieuwe wet, die op 1 januari 2005 van kracht wordt, moet ertoe leiden dat er betere jeugdzorg geboden kan worden aan jeugdigen met opgroeioproblemen en en ouders met opvoedproblemen. De wet voorziet in één loket voor de hele jeugdzorg, de Bureaus

Jeugdzorg. Deze moeten ervoor zorgen dat jeugdigen sneller de juiste zorg krijgen en versnippering van zorg voorkomen. Ook krijgen zij de uitvoering van de kinderbeschermingsmaatregelen en de jeugd-reclassering als taak.

Over twee jaar zullen staatssecretaris Ross van VWS en minister Donner van Justitie de werking van de wet evalueren.

Meer informatie: www.minvws.nl / www.eerstekamer.nl.

Bekostiging zorgopleidingen

Er moet een nieuwe financieringssysteem komen voor de medische vervolgoopleidingen, de ziekenhuisopleidingen en de opleidingen tot nurse practitioner en physician assisant. Dat vindt minister Hoogervorst (VWS). Het voornemen van de minister is gebaseerd op de aanbevelingen van het rapport 'De zorg van morgen. Flexibiliteit & samenhang' dat in juli 2003 door de commissie LeGrand werd uitgebracht.

Het nieuwe systeem moet ruimte bieden om nieuwe opleidingen te ontwikkelen, bestaande opleidingen te vernieuwen en de werkelijke opleidingskosten goed zichtbaar te maken. Dat is nodig, omdat de huidige financiering van de opleidingen volgens de minister verre van transparant is. Alleen daadwerkelijk geleverde opleidingen worden in de toekomst vergoed. Een nieuw op te richten opleidingsfonds moet de verdeling van de gelden op zich gaan nemen.

Meer informatie: www.minvws.nl.

Teamgericht Klassenoverleg over Incidenten

Femke van den Berg – **Verpleegkundigen en verzorgenden komen het op de werkvloer vaak vroeg of laat tegen: agressieve of gewelddadige patiënten. Daar moeten ze op school op worden voorbereid. Ze moeten leren zélf incidenten te signaleren, ze bespreekbaar te maken en ze op te lossen. Het Teamgericht Klassenoverleg over Incidenten (TKI) biedt jongeren daarbij handvatten.**

Waarom de jongeren zelf verantwoordelijk maken? 'Omdat leraren van niks weten en niks kunnen', zo vat Wim Ruijsendaal, projectleider van het door de gemeente Amsterdam gesubsidieerde project Veilig in en om School (VIOS), de invloed van docenten op geweldsincidenten samen. 'Ze hebben vaak niet in de gaten wat er in school gebeurt. Dat bleek overduidelijk uit een veiligheidsonderzoek dat de gemeente Amsterdam in 1998 heeft laten uitvoeren onder vrijwel alle personeelsleden en duizenden leerlingen in het voortgezet onderwijs. Hieruit kwam onder meer naar voren dat leerkrachten slechts van een kwart van de tienduizenden incidenten per jaar op de hoogte waren. Bovendien bleek dat slechts dertig procent van de leerlingen – per jaar gerekend – geen slachtoffer was geweest.'

Ook ROC's hebben te kampen met veiligheidsproblemen. Uit onderzoeken van CINOP en de Bve Raad over 2001-2002 blijkt dat zeven procent van de deelnemers met een wapen naar school komt. Van de studenten voelt 2,5 procent zich in de klas onveilig en veertig procent onmiddellijk buiten de school (in de grote steden).

Binding

Alarmerende cijfers, die een groot aantal Amsterdamse (VO- en mbo-)scholen deden besluiten om het project Veilig in en om School (VIOS) op te zetten. In dit project werken inmiddels vijftig scholen gezamenlijk aan de vergroting van de (sociale)

veiligheid op school. Samen proberen zij het veiligheidsbeleid op integrale wijze gestalte te geven. Leerlingen hebben daarbij een belangrijke stem. Ruijsendaal: 'Leerlingen blijken zeer deskundig op het terrein van de veiligheid. Ze zijn zich bewust van wat er misgaat op hun school en hebben vaak haalbare, concrete en op ervaring gebaseerde ideeën ter verbetering van bestaande problemen. Daarom hebben we er in het VIOS-project naar gestreefd om de jongeren een stem en invloed te geven.' De VIOS-scholen vinden dit belangrijk, omdat zij geloven dat inspraak de betrokkenheid bij de school verhoogt. Ruijsendaal: 'Leerlingen – en leraren – die de school beschouwen als hún school leveren een positieve bijdrage aan het schoolklimaat. Daardoor zal het aantal incidenten of de ernst ervan afnemen.'

TKI

Om de betrokkenheid bij de schoolveiligheid te bevorderen, werken veel Amsterdamse scholen met Teamgericht Klassenoverleg over Incidenten (TKI). TKI gaat uit van de gedachte, dat niemand de leerlingen beter begrijpt dan zichzelf. Daarom worden er uit iedere klas van ongeveer 25 leerlingen vijf leerling-vrijwilligers getraind tot gespreksleider door speciaal opgeleide acteurs en trainers van Stichting Studio 5. De training omvat zeventien dagdelen, waarvan er zes met de klas worden gevolgd, en vindt plaats op school.

De leerlingen die de TKI-training hebben gevolgd, zijn in staat gestructureerd een overleg met een groepje klasgenoten te voeren aan de hand van een gespreksprotocol. Zij kunnen goed feedback geven, weten hoe ze moeten doorvragen en ze kunnen samenvatten. Ook zijn ze in staat plannen van aanpak te maken.

Door de stappen uit het gespreksprotocol een voor een uit te voeren, brengen de leerlingen in kaart welke incidenten zij hebben gesignaleerd en hoe deze zijn op te lossen. Een TKI-gesprek duurt gemiddeld anderhalf uur.

Werkt het?

Werkt TKI? Wim Ruijsendaal weet het nog niet zeker, maar hij is optimistisch gestemd: 'Er is onderzoek gedaan naar de effecten van TKI in Amsterdam en Haarlem, waar een aantal scholen sinds kort ook met TKI werkt. Het is echter heel moeilijk om aan te

Dit artikel is (mede) gebaseerd op de workshop 'Geweld om de school', die plaatsvond tijdens de manifestatie 'Omgaan met geweld' van het Blaise Pascal Instituut en VU-podium op 29 april 2004.

Meer informatie over de manifestatie, schoolveiligheidsbeleid, VIOS, TKI of het daaraan verwante Mediation door Leerlingen:

www.vios-amsterdam.nl

www.mediationdoorleerlingen.nl

www.leefstijl.nl

www.omgaanmetgeweld.nl

www.bveraad.nl

Voorbeeld van een gespreksprotocol

Stap 1: Inleiding

Leerling-gespreksleider Nicole: 'We zijn hier vandaag bijeengekomen voor TKI, omdat we er gezamenlijk voor willen zorgen dat incidenten binnen de school bespreekbaar worden gemaakt. En omdat we samen oplossingen willen zoeken voor incidenten. Alles wat er binnen deze muren besproken wordt, blijft onder ons. We luisteren naar elkaar, laten elkaar uitspreken en geven geen kritiek. Ik ga nu eerst iedereen vragen om na te denken over een incident dat hij of zij de laatste tijd heeft meegemaakt en dat aan de rest van de groep te vertellen.'

Stap 2: Leerlingen vertellen incidenten

Katja: 'Ik ben klemgereden in het fietsenhok.'

Johnny: 'Ik moest een spreekbeurt houden die ik niet kon voorbereiden, omdat ik ziek was geweest. En toen moest ik hem toch doen en kreeg ik een 3. Toen heb ik de juf uitgescholden en ben ik de klas uit gerend.'

Mehmet: 'Ik heb gezien dat twee leerlingen scooterbanden lek staken.'

Iris: 'Ik liep op de trap en kreeg toen een schooltas achter in mijn knieën van een paar jongens uit de vijfde.'

William: 'Ik zag twee meiden roken in het biologie-lokaal en toen ik er wat van zei, lachten ze me uit.'

Stap 3: Analyse van het incident

Nicole: 'We hebben nu een aantal incidenten gehoord. Op welk incident willen jullie dieper ingaan?'

(De groep kiest voor Johnny's incident).

Nicole: 'Johnny, vertel eens uitgebreider wat er precies gebeurde.'

Johnny: 'Ik moest een spreekbeurt houden bij mevrouw Beemsterboer, die een hekel aan mij heeft. Ik wilde het over motoren doen, maar dat mocht niet van haar, omdat ik het vorig jaar al over brom-

mers had gedaan. Alsof dat hetzelfde is! Maar goed, van haar moest het over kabeljauwvisserij gaan. De dag voordat ik mijn spreekbeurt had, was ik echter ziek. Ik had dus niets voorbereid. Toch moest ik persé mijn spreekbeurt houden, want anders kreeg ik een 3. Ik heb het toen geprobeerd, maar het lukte totaal niet. Ik kreeg dus alsnog een 3. De hele klas lachte me uit. Ik heb de juf toen uitgescholden en ben boos het schoolplein opgerend om te roken. Zij is naar mijn mentor gegaan. Van hem moest ik mijn excuses aanbieden, maar dat weiger ik. Nu mag ik niet meer in de les.'

Stap 4: Oplossingen

Nicole: 'Wat is volgens jullie het belangrijkste punt dat is misgegaan? En hoe kan het worden opgelost? Schrijf dit voor jezelf op een blaadje, dan bespreken we jullie oplossingen daarna en zet ik ze op het bord.'

Katja: 'Johnny was te grof. Hij moet zijn excuses aanbieden aan mevrouw Beemsterboer.'

Johnny: 'Ik wil overgeplaatst worden naar een andere klas, want ik wil geen les meer van Beemsterboer.'

Mehmet: 'De mentor moet ook naar Johnny luisteren en niet alleen naar mevrouw Beemsterboer.'

Iris: 'De juf is veel te gestresst. Ze moet op yoga.'

William: 'De klas had Johnny niet zo vreselijk mogen uitlachen.'

Stap 5: Napraten

Nicole: 'Wat vonden jullie van het gesprek?' (Leerlingen reflecteren op het verloop van het gesprek).

Nicole: 'En wat kan Johnny nou doen om het probleem met mevrouw Beemsterboer op te lossen? Jullie weten het nog niet? Denk er dan nog een paar dagen over na en dan komen jullie opnieuw bijeen om een oplossing te kiezen én deze ook uit te voeren.'

geven in hoeverre er een rechtstreeks verband bestaat tussen het praten over incidenten en de afname ervan. Sterker nog, het kan zelfs zijn dat er een toename van het aantal incidentmeldingen komt, omdat leerlingen zich sterker bewust worden van wat een incident eigenlijk is en doordat ze het eerder gaan melden. Overigens geloof ik zelf sterk in TKI. Voor zover ik kan beoordelen, lijkt de methodiek het

bespreekbaar maken van incidenten binnen de school echt te stimuleren en de betrokkenheid van de leerlingen bij de school te vergroten. Niet voor niets willen nog meer ROC's zich bij het project aansluiten. Dat lijkt me een uitstekend plan. Dankzij TKI leren jongeren hoe ze problemen kunnen signaleren, bespreken en oplossen. Daar hebben ze later in hun leven ook nog wat aan.'

Alle studieboeken de deur uit?!

Kees van Niekerk – **Per 2005/2006 moet de competentiegericht kwalificatiestructuur zijn ingevoerd voor de sector Zorg en Welzijn. Veel ROC's zijn daarom al begonnen met de introductie van competentiegericht opleidingen. Over de wijze waarop het begrip 'competentiegericht' moet worden ingevuld, lopen de meningen echter sterk uiteen. De discussie spitst zich vooral toe op de vraag: wel of geen studieboeken?**

Inmiddels weten de meeste ROC's in grote lijnen wel wat het competentiegericht opleiden inhoudt. Ze beseffen dat deelnemers steeds meer zelf sturing moeten gaan geven aan hun leerproces. Het leren is, veel meer dan voorheen, gericht op het handelen en kan dus op veel verschillende manieren plaatsvinden: contactgebonden, op afstand of gecombineerd. De deelnemer leert immers altijd in een context (op school, op het werk, in het dagelijks leven); het leren is *situatiegebonden*. De rol van de docent verandert daardoor. Traditiegetrouw trad een docent sturend op. Hij of zij hield zich bezig met het stellen van doelen, het plannen en het evalueren van het leerproces. De nadruk lag op voordoen, uitleggen en demonstreren. De reflectie op de vraag hoe er werd geleerd, gebeurde vooral door de docent. Doordat de studenten in het competentiegericht onderwijs echter hun eigen leerproces ter hand nemen, wordt de docent vooral *procesbegeleider*. Hij of zij schept de voorwaarden, waarbinnen de deelnemer zelf taken uitvoert en de eigen voortgang stuurt.

Oriëntatie en discussie

Over het algemeen zien ROC's wel in dat ze mee moeten doen met het competentiegericht onderwijs. De vraag is echter in welke mate zij zich moeten laten meevoeren op de vernieuwingsgolf. Oriëntatie en discussievorming over de te volgen weg vinden volop plaats. Sommige ROC's zijn al voortvarend begonnen aan pilotprojecten om het competentiegericht opleiden binnen hun school te introduceren. Andere kijken de kat uit de boom en gaan zich pas het komend schooljaar bezighouden met hun positionering ten opzichte van het competentiegericht onderwijs. Zij hopen hun voordeel te doen met de 'wet van de remmende voorsprong'. Het enthousiasme (of het ontbreken daarvan) waarmee het competentiegericht opleiden wordt omarmd, is mede afhankelijk van de bedrijfscultuur binnen de school. Er zijn ROC's die het rigoureu

aanpakken. Zij menen dat kennis slechts overtallige ballast is; een stokpaardje van de docent. Bij andere scholen staan kennis en degelijkheid hoog in het vaandel. Zo'n cultuur verander je niet zo maar van het ene op het andere moment...

Wel of geen boeken?

Cognitie, vaardigheden, houding en motivatie zijn de fundamenteën van het competentiegericht onderwijs. Deze aspecten dienen integraal te worden afgetoetst. Het accent ligt echter op het aanleren en toetsen van vaardigheden. Enkele ROC's hebben er daarom bewust voor gekozen om de cursisten geen leerboeken te laten aanschaffen, zelfs geen bronnenboeken. Over de vraag *wel of geen boeken* (en de achterliggende vraag: hoe kennisgericht moet de opleiding zijn?) woedt inmiddels een heftige discussie in de ROC's. Hieronder een kleine greep uit de meningen:

Tegenstanders van studieboeken:

Een docent van niveau 4:

'Wij denken dat veel leerboeken voor onze cursisten niet relevant zijn. Ze dragen in ieder geval niet bij aan het principe van "de juiste leerstof op de juiste plaats".'

Een directielid van een ROC:

'Wij als directie hebben voor een methode gekozen, waarvan wij denken dat deze het beste bij onze leerlingen zal aansluiten. Dat deze methode zich baseert op de uitgangspunten van het competentiegericht onderwijs, maakt binnen ons instituut logischerwijs geen discussie los. Wel het besluit om de cursisten geen leerboeken aan te laten schaffen. We kunnen niet in de toekomst kijken. De tijd zal ons leren of we een juist besluit hebben genomen. Dan kunnen we ons besluit altijd nog bijstellen, door de leerlingen alsnog leerboeken te laten kopen.'

Een teamleider van niveau 3:

'Ik begrijp niet waar iedereen zich zo druk over maakt. Wij hebben toch het recht om een keuze te maken, die ons goeddunkt? En als dit besluit bij de cursisten niet zal aanslaan? Nou ja, dan hebben we pech gehad. Tja, wat kan ik hier nog

meer over zeggen... Op dit moment niet veel. We gaan er immers vanuit dat we een juiste keuze hebben gemaakt. Stel je eens voor, dat je als instituut niet achter je onderwijskundige vernieuwingen staat! Dan zijn deze toch al bij voorbaat gedoemd te mislukken. Wij blijven erin geloven, totdat het tegendeel is bewezen.'

Een sectordirecteur uit het noorden van het land:

'Veel kennis is in feite overbodige ballast, die de leerlingen in de praktijk niet nodig hebben. Al die nadruk op kennis leidde er tot op heden alleen maar toe dat de uitval schrikbarend hoog was. Daarom pakken wij het tegenwoordig anders aan: de leerlingen leren in de praktijk. Daar worden ze ook getoetst. Tijdens de vaardigheidstoets in de praktijk vragen we de leerlingen waarom zij bepaalde handelingen op een bepaalde wijze uitvoeren. Hiervan wordt natuurlijk wel een protocol bijgehouden. En dat is meer dan voldoende.'

Voorstanders van studieboeken:

Een docent van niveau 1 en 2:

'Vooral cursisten van niveau 1 en 2, en misschien ook wel die van niveau 3 en 4, hebben structuur nodig. Die krijgen ze onvoldoende, wanneer ze alleen maar opdrachten moeten maken. Wij vinden dat ze op leerboeken (of desnoods een bronnenboek) moeten kunnen terugvallen, want die geven ze de veelgevraagde structuur. Ook de begeleiders geven boeken een zekere rust. Het is wishful thinking dat begeleiders deze structuur ook zonder leerboeken kunnen aanbrengen. Ach, let maar op mijn woorden: de wal zal het schip doen keren...'

Een ouder van een leerling van niveau 1:

'Je kan van mijn dochter niet verwachten dat zij zelf de leerstof kan opzoeken die ze nodig heeft om haar opdrachten te kunnen maken. En als ze iets heeft gevonden, is het nog maar de vraag of deze informatie voor haar niveau is geschreven. Zie je het al voor je? Vertwijfelde leerlingen en nerveuze begeleiders, die koortsachtig op het internet geschikt materiaal aan het zoeken zijn. Het komt erop neer dat deze informatie toch van

de begeleider komt, en niet van de leerling. ROC's moeten goed nadenken en geen ondoordachte besluiten nemen. Een goede naam ben je gauw kwijt. En het kan jaren duren voordat je deze weer terug hebt...'

Een uitgever:

'Ach, veel onderwijskundigen hebben zich met competentiegericht onderwijs beziggehouden. Velen hebben echter niet of nauwelijks leerlingen van onze doelgroepen gezien, laat staan met hen gesproken of aan hen les gegeven. Vanachter hun bureau hebben ze allerlei onderwijskundige modellen ontwikkeld, die leerboeken uitsluiten. Theoretisch zal het allemaal ongetwijfeld wel kloppen. Maar de tijd zal leren dat de praktijk toch anders zal zijn. Na een paar jaar komen ze wel weer bij ons terug. En dan te bedenken dat we zelf heel leuke boeken hebben ontwikkeld voor het competentiegericht onderwijs...'

Een sectordirecteur uit het zuiden van het land:

'Wij vonden dat de leerlingen eerst in de praktijk moesten leren. Alle toetsing gebeurde ook in de praktijk. Er was dus geen sprake van voorwaardelijke- of tussentoetsing. Maar na één jaar zijn we hier al van teruggekomen. Achteraf vonden wij toch wel dat ook kennis – als één van de aspecten van het competentiegericht onderwijs naast de vaardigheid, motivatie en houding - getoetst behoorde te worden. Voor de discussie wèl of géén boeken hebben we een goede oplossing gevonden. De leerlingen hebben een bronnenboek bij de prestaties gekregen. Hierin staan alle belangrijke zaken, die nodig zijn om om de prestaties tot een goed einde te kunnen brengen. Ze kunnen deze bronnenboeken naslaan voor de cognitieve toetsing. Ook kunnen zij de bronnenboeken er op hun stage bijhouden om bepaalde zaken nog even door te nemen.'

Wie er gelijk heeft? De tijd zal het leren. Wat het besluit van een ROC ook zal zijn, het is belangrijk dat bij elke beslissing de leerling centraal staat. Die moet zijn opleiding kunnen afronden en succesvol kunnen doorstromen. Op welke wijze dat doel gerealiseerd wordt, is uiteindelijk minder van belang.

'Interregionale samenwerking leidt tot

Het project 'Uit hetzelfde hout gesneden'...

Doevendans: 'Was een gezamenlijk project van het Hoger Instituut voor Verpleegkunde St.Elisabeth in Turnhout (HIVSET) en de afdeling Gezondheidszorg van het Koning Willem I College (KW1C) uit Vught, dat in mei met een symposium is afgesloten. Beide scholen hebben in dat symposium laten zien op welke wijze zij de afgelopen jaren bezig zijn geweest met onderwijsinnovatie en wat zij van elkaar hebben geleerd.'

De Europese subsidie...

Doevendans: 'Het project werd voor een belangrijk deel gefinancierd met subsidie vanuit het Interreg III-project; een Europees programma dat de samenwerking in grensgebieden wil bevorderen. De projecten die door Interreg worden gefinancierd moeten bijvoorbeeld een bijdrage leveren aan de regionalisering van de arbeidsmarkt over de grenzen. Dat doet ons project dan ook. Door deze samenwerking worden onze opleidingen steeds beter op elkaar afgestemd. Dat vergroot de mobiliteit van de studenten, die straks beter zijn toegerust voor zowel de Vlaamse als de Nederlandse arbeidsmarkt.'

Willems: 'Zonder de subsidie hadden we dit project nooit kunnen uitvoeren. In Vlaanderen is relatief weinig geld beschikbaar voor dit soort projecten. We hadden onmogelijk zelf de onderwijsbureaus die ons ondersteund hebben, kunnen inhuren. Dus wat dat betreft waren we blij met de subsidie. Tegelijkertijd bracht die echter ook een aantal administratieve verplichtingen met zich mee. Zo moesten we het project steeds heel nauwkeurig beschrijven. Hetgeen op zichzelf ook wel weer een voordeel was, omdat het ons dwong in kaart te brengen wat we deden en wat dat opleverde.'

Naam & functie:

Naam: Jos Willems (42)

Functie: coördinator van het Vlaams-Nederlandse project 'Uit hetzelfde hout gesneden' van het Hoger Instituut voor Verpleegkunde St.Elisabeth in Turnhout, België.

Doevendans: 'Door projecten als deze word je gedwongen te reflecteren op je handel en wandel. Je laat je zien aan de buitenwereld; je legt verantwoording af over je eigen werkwijze en daagt anderen uit daarop een reactie te geven. Uiteindelijk kun je daar als onderwijsinstelling alleen maar van groeien.'

Visie...

Willems: 'Het voornaamste uitgangspunt van het project was dat de ideeën die werden ontwikkeld praktisch bruikbaar moesten zijn. Daarom vonden we het heel belangrijk om de docenten goed over het project te informeren. Overigens bleek gaandeweg dat informatieoverdracht alleen niet voldoende was. Onze ideeën over competentieën werden bijvoorbeeld goed onthaald bij de algemene introductie ervan. Maar bij de implementatie van het gedachtegoed was er toch de nodige weerstand, omdat de consequenties voor het eigen vakgebied voor een aantal docenten toen pas duidelijk werden. Dat we de discussie over de achterliggende visie op leren permanent zouden moeten voeren met alle betrokken collega's, hebben we vooraf niet goed ingeschat.'

Doevendans: 'Op het Koning Willem I College kunnen we innovaties sowieso niet zonder meer opleggen, omdat we werken met zelfsturende teams. Die kiezen zelf welke vernieuwingen zij in hun onderwijs willen implementeren en welke niet. Niet alles wat bedacht wordt in de "schillen" om de teams heen, wordt derhalve daadwerkelijk door hen overgenomen. Overigens: geheel vrij zijn de teams ook niet. Ze worden wel geacht aan sommige innovaties mee te doen en verantwoording af te leggen over hun keuzes.'

De deelprojecten...

Willems: 'Het project "Uit hetzelfde hout gesneden" was onderverdeeld in zes deelprojecten. Het eerste project betrof een navorming voor Vlaamse directieleden en coördinatoren, betreffende de implementatie van vernieuwingen op schoolniveau. Dit project was al van start gegaan voordat de subsidie werd toegekend.'

Doevendans: 'Het tweede project ging over vaardigheidsonderwijs. Goed vaardigheidsonderwijs vraagt een adequate infrastructuur en die hebben ze in Turnhout. Ze beschikken er over lokalen die zó zijn ingericht dat studenten er zelfstandig aan de slag kunnen. Daar zijn de Nederlandse docenten dus een

blikverruiming'

kijkje gaan nemen. Ook hebben de Vlaamse collega's bij die gelegenheid verteld hoe zij het vaardigheidsonderwijs in de praktijk handen en voeten geven.'

Willems: 'Het derde deelproject ging over lesobservatie en intervisie op docentenniveau. Vlaamse en Nederlandse docenten namen een kijkje bij elkaar in de lessen. Vervolgens bespraken zij de lessen met elkaar, met de bedoeling hun onderwijs te optimaliseren en van elkaar te leren.'

Doevendans: 'Het deelproject 'professionalisering van docenten' lag in het verlengde hiervan. Nederlandse docenten gingen op bezoek bij Vlaamse scholen en zorginstellingen met de bedoeling hun blik te verbreden. Dat is nodig, omdat de invoering van het samenhangend opleidingsstelsel in 1997 ertoe geleid heeft dat veel docenten niet over de brede achtergrond beschikken die tegenwoordig eigenlijk wel vereist wordt in Nederland. Ze zijn zelf nog categoriaal opgeleid, terwijl hun studenten een brede opleiding krijgen.'

Willems: 'Het vijfde deelproject ging over hoeken- en contractwerk. Dit is een werkwijze die is geïnspireerd op het ervaringsgericht leren zoals dat werd ontwikkeld door het Centrum Ervaringsgericht Onderwijs van de Katholieke Universiteit Leuven. Het hoeken- en contractwerk gaat uit van de centrale gedachte dat niet alle leerlingen in de klas tegelijkertijd met hetzelfde hoeven bezig te zijn. Bij het hoekenwerk zorgt de docent voor een gedifferentieerd aanbod voor de leerlingen. Zo zijn sommige leerlingen bezig met opzoekwerk, terwijl anderen een casus uitwerken. Gelijktijdig zijn weer andere leerlingen bezig achter de computer, terwijl het laatste

groepje onder leiding van de docent aan een praktijkoefening werkt.

Contractonderwijs houdt in dat leerlingen in een contract vastleggen dat ze een bepaald aantal uren besteden aan verplichte opdrachten en een aantal uren aan vrijwillige taken. Wanneer zij aan deze opdrachten werken, is echter aan hen. Daarin krijgen zij veel vrijheid. In Vlaanderen, waar veel onderwijs nog klassikaal plaatsvindt, zijn dit hele ingrijpende vernieuwingen.'

Doevendans: 'Het laatste deelproject ging over simulatiezorgvragers. Deze worden in Nederland veel vaker ingezet dan in België. Een Nederlandse docente die aan het Koning Willem I College simulatiezorgvragers selecteert en traint, heeft in Vlaanderen laten zien hoe dat werkt. De Vlaamse docenten waren daarover zo enthousiast, dat Turnhout binnenkort waarschijnlijk ook begint met het opleiden en inzetten van simulatiezorgvragers.'

Willems: 'Dat klopt. Wel zullen we in Vlaanderen een eigen invulling geven aan het werken met simulatiezorgvragers. Zo zetten ze in Nederland acteurs in, terwijl in Vlaanderen waarschijnlijk de docenten gedeeltelijk de rol van simulatiezorgvra-ger op zich nemen.

Overigens: we vullen vernieuwingen wel vaker nèt iets anders in dan de Nederlanders. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor het competentieleren. In onze ogen kan een ver doorgevoerde invoering van het competentieleren ertoe leiden dat het beroepsonderwijs straks alleen nog maar utiliteitsonderwijs is. Dat willen wij pertinent niet. De algemeen vormende componenten van het onderwijs blijven daarom nadrukkelijk deel uitmaken van onze curricula.'

De meerwaarde van het project...

Willems: 'Het succes van dit project is voor mij gelegen in het feit dat onze blik is verruimd. Door de samenwerking met de Nederlandse collega's hebben we veel geleerd over onderwijs-innovatie en de wijze waarop Vught daarmee bezig is.'

Doevendans: 'Ook veel van onze docenten beschouwen het als een verrijking om de eigen ervaringen te delen met een buitenlandse school. Door de cultuurverschillen krijgen de eigen organisatie en eigen werkwijze bovendien extra reliëf en wordt "bedrijfsblindheid" voorkomen. Dat is een groot goed.'

Naam & functie:

Naam: Kees Doevedans (49)

Functie: projectcoördinator van het Nederlands-Vlaamse project 'Uit hetzelfde hout gesneden' van het Koning Willem I College in Vught.

Een balans uit evenwicht

Ruim eenderde van alle mensen in de WAO lijdt aan psychische vermoeidheid en burn-out. Daarom hebben bedrijven, vakbonden en overheid afgesproken iets te doen aan psychische vermoeidheid op het werk. Maar wat is psychische vermoeidheid eigenlijk? In dit boek leest u de laatste wetenschappelijke inzichten. Deze zijn voortgekomen uit veertig projecten van het onderzoeksprogramma Psychische Vermoeidheid in de Arbeidssituatie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Evenblij, M., Een balans uit evenwicht (Bohn Stafleu van Loghum 2004) ISBN 9031342513 / 160 pag. / € 22,50.

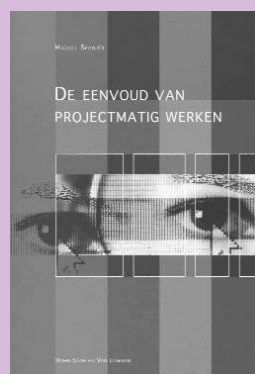
Communiceren over prestaties

Kun je communiceren over prestaties in zorginstellingen? Is het mogelijk om de instelling expliciet af te stemmen op de door de medewerkers te leveren prestaties, de voortgang daarvan regelmatig te meten, daarover te rapporteren en vervolgens te communiceren over verbetering van de resultaten? Ja, vindt de auteur van 'Communiceren over prestaties'. In dit boek wordt een methode beschreven om deze prestatie-communicatie te realiseren in de zorginstelling. Tevens wordt aangegeven hoe die methode in de organisatie kan worden ingevoerd.

Strootman, C., Communiceren over prestaties. De balanced scorecard voor zorginstellingen (Bohn Stafleu van Loghum 2004) ISBN 9031342122 / 84 pag. / € 19,95.

De eenvoud van projectmatig werken

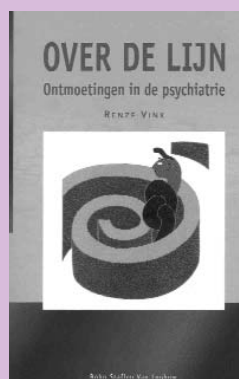

Zowel in onderwijssituaties als in de beroepspraktijk is het projectmatig werken de laatste jaren enorm toegenomen. Al snel wordt van mensen verwacht dat zij over enige kennis en ervaring beschikken met betrekking tot projectmatig werken. Dit boek

is met name geschikt voor mensen (beroepsbeoefenaars en studenten) die nog maar weinig over projectmatig werken weten.

Spanjer, M., De eenvoud van projectmatig werken (2de druk; Bohn Stafleu van Loghum 2004) ISBN 903134155X / 120 pag. / € 25,00.

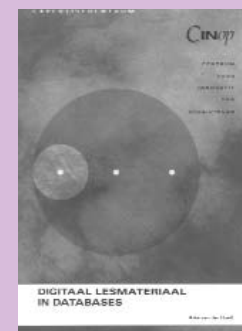
Over de lijn

Wat gebeurt er binnen de muren van een psychiatrisch ziekenhuis? En wat is de rol van de verpleegkundige op een psychiatrische afdeling? Deze vraag roept bij veel toekomstige verpleegkundigen angst, onzekerheid en nieuwsgierigheid op. Verpleegkundige Renze Vink vertelt in Over de Lijn over haar ontmoetingen met psychiatrische patiënten die op een gesloten afdeling worden verpleegd. Wanhoop, angst en agressie spelen in deze ontmoetingen een rol, maar ook ontroering, hoop en humor. Vink laat daarbij zowel de kwetsbaarheid van zichzelf zien als van haar patiënten.

Vink, R., Over de lijn. Ontmoetingen in de psychiatrie (Bohn Stafleu van Loghum 2003) ISBN 9031341320 / 112 pag. / € 12,50.

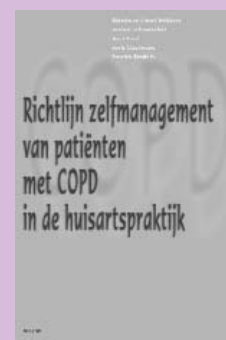
Digitaal lesmateriaal in databases

Deze brochure vormt de neerslag van een onderzoeksproject van CINOP. Het doel ervan is richtlijnen en adviezen te geven voor het ontwerpen, ontwikkelen en gebruiken van objectgeoriënteerd digitaal lesmateriaal. ROC's krijgen handvatten bij de aanschaf van lesmateriaal dat is opgeslagen in contentdatabases. De brochure biedt ze een structuur bij de vormgeving van competentiegericht leren en opleiden met behulp van contentdatabases.

Hoeff, A. van der, Digitaal lesmateriaal in databases: ontwerp en gebruik van objectgeoriënteerd lesmateriaal bij competentiegericht leren en opleiden (Cinop 2004) bestelnummer A00133 / € 13,26 (incl. BTW).

Zelfmanagement van patiënten met COPD

COPD-patiënten dienen hun gedrag aan te passen om te

voorkomen dat de ziekte verslechtert. De patiënt moet bijvoorbeeld stoppen met roken, zijn conditie verbeteren of zijn medicijnen op de juiste wijze gebruiken. Deze publicatie geeft praktijkverpleegkundigen en andere zorgverleners een beter inzicht in zelfmanagement en laat zien hoe zij COPD-patiënten kunnen helpen bij gedragsverandering.

Lintel Hekkert, M. te, Richtlijn zelfmanagement van patiënten met COPD in de huisartspraktijk (NIZW 2003) ISBN 9059570383 / 107 pag. / € 13,50.

Signaleren, reageren

Verzorgenden kunnen wel degelijk invloed uitoefenen op het beleid binnen hun instelling. Bijvoorbeeld door te signaleren of gemaakte afspraken worden nagekomen. Of door de juiste informatie aan de juiste persoon door te geven, zodat het beleid steeds kan worden aangepast aan wensen en behoeften of een veranderde situatie. In deze brochure komt het signaleringsproces uitgebreid aan de orde. Daarnaast wordt aangegeven wat nodig is om de signaalingstaak te kunnen vervullen.

Onderwater, M., Signaleren, reageren. Beleidsgericht signaleren in de praktijk (NIZW 2003) ISBN 9059570650 / 52 pag. / € 4,50.

Succesvol werken aan je competenties

Competenties zijn niet alleen 'hot' in onderwijsland, maar ook daarbuiten. Bent u bijvoorbeeld op zoek naar een nieuwe baan, dan kan het handig zijn een goed beeld te hebben van uw eigen competenties. Dit boek helpt u op weg. U gaat op zoek naar uw ambities en interesses en u inventariseert uw opleiding, ervaringen en prestaties.

Rijkers, T., Succesvol werken aan je competenties (Uitgeverij Nelissen 2003) ISBN 90244 16299 / € 19,50.

Elementen van kwaliteitszorg

Dit boekje geeft een raamwerk om kwaliteitszorg te benoemen en te begrijpen. Verschillende elementen van kwaliteitszorg worden erin belicht. Het boekje is vooral bedoeld voor studenten van het hoger gezondheidszorg-onderwijs en hoger sociaalagogisch onderwijs bij de

bestudering van algemene en specifieke modules kwaliteitszorg.

Ariëns, H., L. Hendriks en L. Hollands, Elementen van kwaliteitszorg. Begrippen en opvattingen over kwaliteitszorg (3e druk; Lemma 2003) ISBN 90 5931 269 4 / 120 pag. / € 8,25.

Mijn meester is een homo

Hoe handhaaf je je als leraar in het algemeen en als homoseksuele leraar in het bijzonder op een mbo met steeds meer allochtone leerlingen? De auteur doet in dit boek verslag van zijn ervaringen binnen het veranderende klimaat van een ROC. Het zijn vrolijke en deels onthutsende verhalen over zijn omgang met zijn leerlingen, maar ook met de andere leerkrachten en leidinggevenden. Door open en eerlijk over zichzelf te zijn, bereikte deze auteur meer bij zijn leerlingen dan wanneer hij (op last van de schoolleiding) over zijn geaardheid moest zwijgen en de reacties erop probeerde te negeren.

Van Maaren, P., Mijn meester is een homo (SWP 2004) ISBN 90 6665 583 6 / 224 pag. / € 19,50.

QUOTE

'Ruim 30.000 mbo-deelnemers met een handicap dreigen nu benadeeld te worden doordat staatssecretaris Nijs van Onderwijs geen extra financiële maatregelen neemt en verslechtering doorvoert. Hierdoor wordt het voor onderwijsinstellingen wel erg moeilijk om optimaal te voldoen aan de eisen die de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte aan ons stelt.'

LEO DE WIT, BELEIDSMEDEWERKER BVE RAAD, IN BVE MAGAZINE.

QUOTE

'Parttime werken zou voor de raad van bestuur erg nieuw zijn. Maar het is leuk om zoiets te bevesten. Ach, vrouwen onderhandelen harder over tijd, en mannen over geld, denk ik.'

JANNEKE BARBIERS, VOORMALIG OPERATIEASSISTENT EN NU MANAGER BIJ DE BRABANTSE FONTYS HOGESCHOLEN, IN HBO JOURNAAL.

QUOTE

'Maar liefst 15 procent (van de ondervraagde studentverpleegkundigen) liet weten niet zozeer getraumatiseerd te zijn door patiënten maar vooral door het optreden van hun begeleiders tijdens de praktijkleerperiode.'

MARIAN ADRIAANSEN, DIRECTEUR HBO-V HOGESCHOOL ARNHEM NIJMEGEN, IN TVZ.

Leren leren

Recentelijk bekeek ik met veel interesse een documentaire over het vmbo. De bevlogen docent gaf haar visie op goed onderwijs. Een paar keer vielen daarbij de woorden 'activerend onderwijs' en 'persoonlijke benadering'. 'We laten onze leerlingen vooral zoveel mogelijk zelf doen', legde ze uit. Met andere woorden: leerlingen moesten 'leren leren'.

De beelden voerden mij een jaar of tien terug in de tijd, toen aan onze lerarenopleiding dezelfde trefwoorden voor goed onderwijs hoog in het vaandel stonden. Tijdens een van mijn eerste lessen Onderwijskunde aan een groep ambitieuze ziekenverzorgenden merkte ik echter, dat de studenten weliswaar gedreven waren, maar ook onzeker of ze de lerarenopleiding wel aankonden. Al gauw bleek vooral de tijdsplanning een probleem. De studenten deden consciëntieus wat er in moduul werd aangegeven. Toch sloeg in de vierde week opeens de paniek toe. Tijdens het tijdschrijven bleek de studielast veel te hoog. De meeste studenten hadden een gezin, een flinke baan of ze kwamen van ver. Bovendien bleken er gelijktijdig met Onderwijskunde ook modules van Verpleegkunde en Agogiek te lopen. Samen bekeken we hoe we de studeerbaarheid konden verbeteren:

- de leesstof beter spreiden aan de hand van gerichte leervragen;
- de basisliteratuur verdelen per werkgroep en

een korte presentatie geven over de kern ervan;

- gelegenheid creëren voor discussie en samenwerking (door vragenstellen, stellingen formuleren etc.);
- de uittreksels bundelen voor elkaar;
- de eindopdracht Leren van je eigen ervaringen samen bespreken met reflectie en een plan van aanpak maken voor de overige twee jaren van de opleiding;
- de eindopdracht inleveren met de verwerkte commentaren.

Vmbo of lerarenopleiding. Daartussen zit een wereld van verschil, van rijping en van (beroeps)ervaring. Toch gaat 'leren leren' voor zowel jonge leerlingen als oudere studenten niet vanzelf. Activerend onderwijs houdt in dat de docent ze leert verantwoordelijkheid te nemen, ze nieuwsgierig maakt en ze zelf antwoorden laat bedenken. Door mensen persoonlijk te benaderen kan de docent studenten motiveren. Daar moet je als docent soms echter even aan herinnerd worden, zoals mij destijds gebeurde. Het was dus evengoed ook een lesje leren leren voor mezelf!

Wilma van der Heide

Wilma van der Heide is verpleeg- en onderwijskundige en heeft een onderwijsbureau. Met haar columns wil ze u prikkelen na te denken over het gezondheidszorgonderwijs.

Zelf verantwoordelijk!

Ik ben 42 jaar en doe de BBL-opleiding. Ik vind het een leuke opleiding, maar er zijn wel een paar minpunten. De opleiding is volwassenenonderwijs, maar sommige docenten zien dat blijkbaar toch anders. Zo word ik berispt als ik mijn huiswerk niet gemaakt heb. Dat vind ik nogal storend.

Als ik de lessen volg, doe ik altijd mee. Maar ik maak geen aantekeningen. Ik vind dat ik beter leer, als ik tijdens de les niet schrijf. En als we opdrachten moeten maken, die in mijn ogen niet zinvol zijn, maak ik ze niet. Weet je wat er dan gebeurt? Ze zeggen dat ik ze dan toch moet maken. Vooral als het groepsopdrachten zijn. En als ik weiger, gaan ze dreigen. Ongelooflijk toch?

Ik ben toch zelf verantwoordelijk voor mijn opleiding! Omdat mijn toetsen altijd voldoende zijn, heb ik gelukkig een aantal leerkrachten inmiddels wel de mond weten te snoeren...

Kees van Niekerk

Kees van Niekerk heeft een eigen onderwijsbureau. Hij signaleert ervaringen van studenten en zet ze voor u op papier. Ter lering ende vermaeck.

TIP VAN DE MAAND

Signaalwoorden

Veel studenten vinden het moeilijk om veel leerstof in een keer te 'behappen'. Ze raken in paniek als ze flinke teksten moeten leren en verzanden in allerlei onbelangrijke details. Om dit te voorkomen, is het van belang dat studenten leren structuur aan te brengen in een tekst. Wijs ze er daarom op, dat de (paragraaf)titels en (tussen)kopjes vaak al veel informatie geven en dat belangrijke informatie dikwijls aan het begin en einde van een alinea te vinden is. Leer ze ook de verschillende soorten 'signaalwoorden' of 'structuuraanduiders' te herkennen, zoals bijvoorbeeld de woorden die een verband aangeven (daardoor, wegens, te danken aan), een verklaring geven (aangezien, omdat, want) of die een voorwaarde aankondigen (als, mits, indien). Door ze op deze manieren naar teksten te laten kijken, helpt u ze op weg bij hun zelfstudie.

Meer informatie: www.leren.nl/cursus/leren_en_studeren, klik: 'actief leren', dan 'verkennen' en dan 'structuur';

www.leidenuniv.nl/ics/sz/so/asv/asv4.html#4.4.2; <http://bve-server3.bvenet.nl/vtwp/cursist/nt2/brieven/Zakelijk/signaal.html>.

Heeft u ook een goede tip voor uw collega's?
Mail dan naar: docent@y-publicaties.nl.

Rieneke Daalder:

'De begeleiding van starters kan beter'

U werkt nu bijna twee jaar als docent. Wat valt u op?

'Dat het docentschap een echt vak is! Een ontzettend leuk vak ook, dat ik steeds beter in de vingers krijg. En een vak waarin je voornamelijk solistisch bezig bent. De voorbereiding en uitvoering van je lessen doe je immers alleen. Als startend docent heb ik er echter behoefte aan om met collega's over het vak te praten. Daar komt het helaas te weinig van.'

Wat zou u ze willen vragen?

'Vooral hoe ze omgaan met bepaalde groepen. De interactie met de klas loopt namelijk nog niet altijd zoals ik dat wil. Zo vind ik het lastig om studenten van verschillende niveaus – binnen dezelfde klas – allemaal goed te bedienen. Ook is het soms moeilijk om bepaalde groepen "aan de gang" te krijgen. Ik zou graag van collega's horen of zij ook tegen dit soort zaken aanlopen en hoe zij die oplossen. Jammer genoeg zijn er echter weinig gestructureerde overlegmomenten op mijn werkplek. Gelukkig is er wel veel informeel contact tussen de collega's. Dat kan ook heel functioneel zijn, zo heb ik gemerkt.'

Toch zou ik nog wel meer overlegmomenten willen inbouwen, bijvoorbeeld door vaker bij elkaar in de les te kijken. Of door meer contacten te leggen met de praktijk. Zelf ervaar ik uitwisseling met mensen van de werkvloer als bijzonder waardevol, omdat ik daardoor een beter inzicht krijg in wat voor kennis en kunde de studenten straks nodig hebben.'

De begeleiding van startende docenten kan dus beter. Maar hoe zit het met de begeleiding van studenten?

'Ook die laat te wensen over. Studenten zijn niet volleerd; toch worden zij tijdens hun stages vaak als zodanig behandeld. Veel begeleiders laten hun studenten "zwemmen". Er

wordt weinig gevraagd wat ze aan het doen zijn en waaróm ze het op een bepaalde manier doen. Iets meer begeleiding zou daarom zeer welkom zijn. Ook in het onderwijs, trouwens. Tegenwoordig wordt van studenten verwacht dat ze zelfstandig kunnen werken. Het probleemgestuurd onderwijs (PGO) is erg in zwang. Studenten worden steeds vaker uitgedaagd hun eigen lesstof te verzamelen. Dat gebeurt vanuit de gedachte dat zij tijdens hun loopbaan zelf in staat moeten zijn informatie te vergaren en beslissingen te nemen. Op zichzelf vind ik dat een waardevol uitgangspunt. Het miskent echter dat veel studenten ook behoefte hebben aan sturing. Daarom vind ik het van belang dat er ook andere werkvormen gehanteerd worden. Zo kan een docent bijvoorbeeld in een hoorcollege veel relevante informatie overdragen. Willen studenten die informatie zelf achterhalen en selecteren, dan zijn ze veel langer bezig. Dat lijkt me niet altijd zinvol.'

U doet dus gewoon aan 'ouderwetse' informatie-overdracht?

'Jazeker. Maar ik hanteer daarnaast ook veel andere werkvormen. Ik ben er namelijk van overtuigd dat iedere vorm weer andere studenten aanspreekt. Elke student heeft immers een andere leerstijl. Zo zijn er jongeren die het vooral moeten hebben van hoorcolleges, terwijl andere studenten juist goed leren door praktisch aan de slag te gaan. Daarnaast dicteert ook de inhoud van de lesstof vaak min of meer de werkvorm. Zo stond er laatst CT-anatomie op het programma. Ik vond dat dit onderwerp zich leende voor een actieve aanpak en had daarom een achttal "stations" gemaakt met daarbij platen en foto's. De studenten moesten van station naar station gaan; bij iedere plaat of foto maakten ze vragen of opdrachten. Dat vonden zij erg leuk en leerzaam.'

... Rieneke Daalder

Rieneke Daalder (28) is afgestudeerd als arts. Sinds november 2002 is zij werkzaam in het onderwijs. Sinds februari 2004 werkt zij als freelance docent ziekteleer bij het UMC Opleidingscentrum in Utrecht.

SITE SEEING

Omgaan met patiënten

Op de website www.omgaanmetpatienten.nl vindt u een verzameling van vijftig kant-en-klare gespreksadviezen voor psychiatrisch verpleegkundigen die in gesprek willen gaan met hun patiënten. De adviezen zijn afkomstig uit de literatuur en de 'vertaling' van de psychotherapie naar het verpleegkundig gesprek. U vindt er vooral veel informatie over het omgaan met wanen.

Proef met nurse practitioners

Het Ministerie van VWS en zorgverzekeraars VGZ en CZ hebben ongeveer een miljoen euro uitgetrokken voor een groot experiment met nurse practitioners. Het gaat om een landelijke proef in Limburg en Brabant, die moet aantonen of deze nieuwe professionals de huisarts kunnen ontlasten. Dat is nodig, want als er geen maatregelen worden genomen zitten alleen al in Limburg 170.000 mensen binnen drie jaar zonder huisarts. In Brabant zouden 260.000 mensen over

zes jaar geen huisarts meer hebben.

Het is de bedoeling dat de nurse practitioners zelf een deel van de patiënten in de huisartspraktijk gaan behandelen. Het gaat dan om patiënten met veel voorkomende klachten zoals keel- en oorpijn, hoesten, blaasontstekingen en huidproblemen. De nurse practitioners blijven ruim twee jaar in de praktijk. De Universiteit Maastricht gaat onderzoeken of het experiment succesvol is. (Bron: De Limburger)

QUOTE:

‘Docenten zouden meer in en vanuit de praktijk moeten kunnen werken, in verschillende rollen. Zij hebben dan een directe binding met de praktijk, kunnen praktijk- en onderwijsinnovatie verbinden. Duale opleidingen bieden in dat opzicht goede mogelijkheden, ook voor studenten trouwens.’

BERNO VAN MEIJEL, LECTOR AAN DE HOGESCHOOL INHOLLAND, IN ONDERWIJS EN GEZONDHEIDSONDERWIJS.

Leertraject verzorgenden

Het leertraject ‘Verantwoording nemen voor eigen werk’ – dat zorginstellingen bij de beroepsvereniging van de verzorging Sting kunnen inkopen – wordt door leidinggevenden en verzorgenden als positief ervaren. Dat blijkt uit een evaluatie van het leertraject. De meeste verzorgenden voelen zich door het traject ondersteund in hun dagelijks werk. Ze zijn zelfverzekerder geworden. Bovendien zegt 85 procent beter te kunnen aangeven wat nodig is om het werk goed te doen. Eveneens 85 procent van de verzorgenden pakt problemen nu sneller aan. Het praktische leertraject leert verzorgenden meer invloed uit te oefenen op de zorgverlening. Sting denkt dat die werkwijze zowel de cliënt als de organisatie ten goede komt en tot meer plezier in het werk zal leiden.

Meer informatie: www.sting.nl.

Beroepscompetentieprofiel Verzorgende

Op de website van de OVDB is het conceptberoepscompetentieprofiel van de opleiding Verzorgende in te zien. Dit maakt deel uit van het herontwerp van de kwalificatiestructuur V&V, die op 31 december 2004 zal zijn afgerond. In de vernieuwde kwalificatiestructuur zullen de beroepspraktijk en de handelingen van de beroepsbeoefenaar meer centraal komen te staan dan in Gekwalificeerd voor de Toekomst. Het onderwijs krijgt meer ruimte. Vakgerichte lesstof maakt plaats voor clusters van de belangrijkste handelingen, de zogenaamde kerntaken.

Dit zijn: het verlenen van persoonlijke zorg, het bieden van aanvullende huishoudelijke zorg, het bieden van ondersteunende begeleiding, het geven van instructie, advies en voorlichting en het leveren van een bijdrage aan de kwaliteit van de zorgverlening. Voor het uitvoeren van deze kerntaken verwerft de leerling beroepscompetenties (een geheel van kennis, vaardigheden en houding). De nieuwe kwalificatiestructuur bestaat uit een beroepscompetentieprofiel (waarin de competenties van een volwassen beroepsbeoefenaar worden beschreven) en een kwalificatieprofiel

(waarin de competenties van een leerling worden beschreven). Voor alle zorgberoepen (zorghulp, helpende, verzorgende en verpleegkundige) komt een apart beroepscompetentieprofiel. Het is de bedoeling dat leerlingen die worden opgeleid tot verzorgende allemaal dezelfde algemene opleiding krijgen. Daarnaast kunnen zij zich specialiseren door de kerntaken in een specifieke zorgcategorie en specifieke context uit te voeren.

Conceptprofiel: www.ovdb.nl/artikel.php?id=546.

Meer informatie: <http://vakcommunities.kennisnet.nl/bve/zorgwelzijn>.

Sectorfondsen geven geen subsidie meer

De sectorfondsen Zorg en Welzijn voeren in opdracht van de sociale partners subsidieregelingen uit voor organisaties in de zorg- en welzijnsector. Per 1 januari 2005 zal het Ministerie van VWS echter hoogstwaarschijnlijk de subsidierelatie met de sectorfondsen beëindigen. Dit betekent dat de fondsen vanaf die

datum geen subsidies meer zullen verspreken aan instellingen. Lopende subsidieregelingen zullen uiterlijk per 1 januari 2005 eindigen.

Directeur Van Grondelle van de sectorfondsen schrijft in een brief aan zorginstellingen dat het niet uitgesloten is dat de sociale partners zullen besluiten ‘op

een andere wijze en in een andere omvang, ook vanaf 1 januari 2005 (landelijk) arbeidsmarktbeleid te blijven voeren. Daarover bestaat echter geen enkele zekerheid’.

Meer informatie:

www.fondsenzw.nl/Images/brief_zorginstellingen_subsidies_tcm2-24556.doc.

Meer Friese leerafdelingen

De leerafdeling van het Friesland College in ziekenhuis De Tjongerschans krijgt elders in Friesland navolging. De ziekenhuizen in Leeuwarden en Drachten gaan er ook mee aan de slag, evenals zorginstelling Maeykehiem. Dat meldt de Leeuwarder Courant.

In november 2002 startte Ziekenhuis De Tjongerschans in Heerenveen met een leerafdeling voor mbo-studenten van het

Friesland College als maatregel om het tekort aan stageplaatsen terug te dringen. Op de leerafdeling draaien de cursisten dezelfde diensten als de verpleegkundigen. Aan iedere student wordt een verpleegkundige gekoppeld als persoonlijk begeleider. In het begin heeft deze verpleegkundige de leiding, maar gaandeweg krijgt de student meer verantwoordelijkheid. Uiteindelijk verleent hij of zij

steeds vaker zelfstandig zorg op de afdeling. In De Tjongerschans zijn permanent twee docenten aanwezig voor scholing aan cursisten en verpleegkundigen. Het ziekenhuis heeft hiervoor een praktijk- en theorielokaal ingericht. Tevens kunnen de cursisten gebruikmaken van de faciliteiten van het skillslab.

Meer informatie: www.frieslandcollege.nl/mboverpleging, klik 'De Leerafdeling' / www.liwwadders.nl.

Goede arbeidsmarktperspectieven zorgstudenten

In de periode 2003-2008 heeft maar 24 procent van de schoolverlaters een (zeer) goed perspectief op de arbeidsmarkt, zo blijkt uit prognoses van het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) van de Universiteit Maastricht. Over het algemeen geldt: naarmate het opleidingsniveau hoger is, zijn de perspectieven beter. ROA raamt

dat 24 procent van de schoolverlaters een 'goed tot zeer goed' arbeidsmarktperspectief heeft. Bij zeven procent is dit 'redelijk'. De verwachting 'goed tot zeer goed' beslaat een derde van het mbo, minder dan de helft van het hbo en 85 procent van het wo. Van de mbo'ers hebben vooral de schoolverlaters natuur en techniek en de school-

verlaters in de meer medische richtingen van de afdelingen Zorg en Dienstverlening (zoals apothekersassistenten, verpleegkundigen, gezondheids-technici en afgestudeerden Beweging en Therapie) een goed tot zeer goed perspectief.

Meer informatie: www.cwinet.nl/Images/arbeidsmarktjornaal%2013_tcm31-21345.pdf.

Duizend regels

In totaal hebben scholen en andere instellingen die 'vallen' onder het Ministerie van OCenW te maken met zo'n duizend regels. Daarvan komen er ongeveer 250 van het Ministerie van OCenW, 130 van het Ministerie van SZW en 105 van de gemeenten. Deze regelingen kosten aan administratieve lasten jaarlijks zo'n 380 miljoen euro. De meest irritante regels zijn volgens de (onderwijs)instellingen de Bekostigingsbesluiten (OCenW), Arbeidsomstandighedenwet (SZW), Wet Verbetering Poortwachter (SZW), Arbeidstijdenwet (SZW) en het Bouwbesluit 2003 (VROM). Dat blijkt uit een inventarisatie, gehouden in het primair onderwijs, beroepsonderwijs en volwasseneneducatie, wetenschappelijk onderwijs, onderzoek en wetenschapsbeleid en de podiumkunsten. De uitkomsten van de inventarisatie worden als input gebruikt voor het project 'OCenW ontregelt'. Het doel is om het aantal regels van OCenW verminderd en vereenvoudigd te hebben in 2007.

Meer informatie: www.minocw.nl.

Vierhonderd masterstudenten

Nederland telt anno 2004 ruim vierhonderd studenten die studeren voor een masters degree aan de opleidingen gezondheidszorg. Dat blijkt uit een recent gehouden enquête onder de hogescholen, die is uitgevoerd door de HBO-Raad. Uit de enquête komt ook naar voren dat het aantal masteropleidingen aan hogescholen in 2004 is toegenomen tot 139. In een eerdere meting van het CHEPS (een onderzoeksinstituut van de Universiteit Twente) in 2001 waren dat er nog 94. Het merendeel van de studenten (twaalfhonderd) volgt een masteropleiding in het economisch onderwijs. Bij kunstopleidingen studeren

zevenhonderd studenten voor een masters degree en bij opleidingen gezondheidszorg ruim vierhonderd. Voor de technische masteropleidingen hebben zich dit jaar 290 mensen ingeschreven. De masters in het sociaal-agogisch en agrarisch onderwijs tellen in totaal 140 studenten.

De masteropleidingen bij hogescholen worden over het algemeen niet bekostigd door de overheid en de studenten krijgen geen studiefinanciering. De masteropleidingen Architecture, Advanced Nursing Practice en Physician Assistant vormen hierop een uitzondering.

Meer informatie: www.hbo.nl.

QUOTE

'Parttime werken zou voor de raad van bestuur erg nieuw zijn. Maar het is leuk om zoiets te bevechten. Ach, vrouwen onderhandelen harder over tijd, en mannen over geld, denk ik.'

JANNEKE BARBIERS, VOORMALIG OPERATIEASSISTENT EN NU MANAGER BIJ DE BRABANTSE FONTYS HOGESCHOLEN, IN HBO JOURNAAL.

AGENDA

Werkgroep Thuiszorg

De werkgroep Thuiszorg van Sting komt vier tot vijf maal per jaar bijeen in Utrecht. De leden van de werkgroep volgen de ontwikkelingen binnen de thuiszorg, signaleren knelpunten en problemen en adviseren bestuur en medewerkers van Sting over te ondernemen acties. De werkgroep staat open voor zorghulpverleners, helpenden, verzorgenden, praktijkopleiders, opleidingsfunctionarissen of managers (die Sting-lid zijn) en vorm willen geven aan het vak.

- KOSTEN: GRATIS.
- INFORMATIE: WWW.STING.NL / RITA HELLEMAN, TEL.: (030) 291 90 60.
- 7 SEPTEMBER, 13.30 - 15.30 UUR, STING, UTRECHT.

Nieuwe opleidingsplannen bve

In maart 2006 moeten onderwijsinstellingen in het bve-veld driehonderd nieuwe opleidingsplannen uit de huidige 736 plannen gegenereerd hebben. Om u te helpen aan deze eis te voldoen, organiseert SLO de workshop 'Op weg naar nieuwe opleidingsplannen bve'. In een workshop worden de eisen verder uitgediept. Gekeken wordt hoe u uw eigen visie kunt koppelen aan nieuwe opleidingsplannen, op een tegemoetkome wijze dat u ook nog eens invulling geeft aan het competentiegericht leren en examineren.

- KOSTEN: € 55.
- INFORMATIE: WWW.SLO.NL.

- 15 SEPTEMBER, KASTEEL TONGELAAR, MILL.

Middenmanager, een vak dat je kunt leren

Middenmanagers nemen een dubbelpositie in binnen scholen voor voortgezet onderwijs en bve-instellingen. Enerzijds moeten zij voldoen aan de verwachtingen van de centrale directie of het College van Bestuur. Anderzijds dienen zij bij docenten draagvlak te verwerven voor vernieuwingen en ze te stimuleren en te ondersteunen bij de vormgeving van deze vernieuwingen. Dat is lastig, maar het is wel te leren. Het APS organiseert daartoe een tweedaagse training.

- KOSTEN: € 995 ALL-IN.
- INFORMATIE: WWW.APS.NL / TOBY DE KRUIJK, TEL.: (030) 285 67 66.
- 23 EN 24 SEPTEMBER, CONFERENTIECENTRUM WOUDSCHOTEN, ZEIST.

Rouw op je dak

Rouwende jongeren hebben herkenning en erkenning nodig. Het helpt als ze weten dat de dingen die ze ervaren en voelen normaal zijn, en geen teken zijn dat ze gek worden. In een groep met andere leerlingen met een verlieservaring wordt hier optimaal aan tegemoetgekomen. In deze training ligt het accent op het opzetten en begeleiden van zo'n rouwgroep.

- KOSTEN: € 1095.
- INFORMATIE: WWW.KPCGROEP.NL.

- 30 SEPTEMBER, 1 EN 14 OKTOBER, 10.00 - 16.30 UUR, MAARSSSEN EN 'S-HERTOGENBOSCH.

Competent ontwikkelen, hoe doe je dat?

Een aantal scholen, zowel in het mbo als in het hbo, is gestart met het ontwikkelen van competentiegericht curricula. Sommige scholen werken er al mee. Andere moeten nog beginnen en wachten het nieuwe eindtermendocument af. Wat zijn de succesfactoren en wat zijn de knelpunten bij het ontwikkelen en implementeren van competentiegericht onderwijs? Dit zijn de vragen die centraal staan tijdens deze bijeenkomst, die in het teken staat van kennisuitwisseling.

- KOSTEN: GRATIS VOOR LEDEN VAN DE VERENIGING OPLEIDERS V EN V, € 20 VOOR NIET-LEDEN.
- INFORMATIE: WWW.OPLEIDERSVENV.NL.
- 7 OKTOBER, 13.30 - 16.00 UUR.

Deelkwalificatie Werkbegeleiders coachen PO 404

Scholing, bedoeld voor praktijkopleiders die de oude opleiding tot praktijkopleider hebben gevolgd en behoefte hebben aan scholing in de deelkwalificatie 'coachen van werkbegeleiders', die sinds 2003 onderdeel uitmaakt van de opleiding.

- KOSTEN: ONBEKEND.
- INFORMATIE: ROC AVENTUS, JOKE LEENARTS, j.leenarts@aventus.nl.
- NAJAAR 2004.

Docent Nieuws – nieuwsbrief voor het beroepsonderwijs gezondheidszorg – is een uitgave van Y-Publicaties Amsterdam.

Redactie:

Femke van den Berg (tekst en eindredactie)
Kees van Niekerk (tekst)
Wilma van der Heide (tekst)

Klankbordgroep:

Robbert Gobbens
Riet Koetsenruijter
Ina van der Schaar

Redactieadres:

Y-Publicaties
Postbus 10208
1001 EE Amsterdam
tel.: (020) 520 60 60
fax: (020) 520 60 61
docent@y-publicaties.nl

Vormgeving:

Atelier van Wageningen, Amsterdam

Druk:

BalMedia, Schiedam

Abonnementsprijzen:

Introductieabonnement: particulieren € 22,50, instellingen € 32.
Basisabonnement: particulieren € 36, instellingen € 59.

Abonnementenadministratie:

Postbus 105
2400 AC Alphen a/d Rijn
tel.: (0172) 476 0 85
fax: (0172) 653 3 07
e-mail: info@spabonneservice.nl

ISSN: 1570-4491

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

